

OD KIJOWA DO RZYMU

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą

pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak

Białystok 2012

Piotr Chomik

BIAŁYSTOK

Przemiany religijności wyznawców Kościoła prawosławnego na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego od drugiej połowy XVI wieku do połowy XVII wieku

Kościół prawosławny w istotny sposób wpływał na religijność i obyczaje nie tylko swoich wyznawców, ale też mieszkańców całego Wielkiego Księstwa Litewskiego od początku do końca jego istnienia. Jednakże wiek XVI przyniósł istotne przemiany w życiu religijnym wiernych Kościoła prawosławnego, tradycyjna religijność spotkała się bowiem z dynamicznie rozwijającym się protestantyzmem i potrydenckim Kościołem rzymskokatolickim. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na postawy wiernych było zeświecczenie i skupienie się wyższego duchowieństwa na sprawach materialnych. W rezultacie jedynie część kleru, przeważnie pochodząca z monasterów, była przygotowana do prowadzenia głębokich dysput teologicznych. Pozycję duchowieństwa często dodatkowo osłabiała postawa fundatorów i opiekunów, którzy ingerując w życie wewnętrzne Cerkwi prawosławnej, podważali jej prestiż¹.

Ośrodkami dbającymi o zachowanie, rozwój i przemiany religijności były bractwa cerkiewne oraz monastery. Pierwsze bractwo cerkiewne powstało w drugiej połowie XV wieku w Wilnie, w oparciu o cech kuśnierski. Powód do jego powstania dały stosunki panujące w wileńskich cechach rzemieślniczych. Większość we władzach cechów stanowili rzymscy katolicy, toteż – między innymi z tego powodu, po-

¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 52–53.

mimo formalnego równouprawnienia religijnego – cechy wymagały od swych członków pewnych zobowiązań wobec Kościoła katolickiego (płacenia składek na rzecz duchowieństwa, uczestniczenia w nabożeństwach katolickich)². Życie cechowe toczyło się według świąt Kościoła katolickiego. Sytuacja ta zmusiła prawosławnych do tworzenia własnych organizacji o charakterze wyznaniowym.

Już na początku XVI wieku w Wilnie, w oparciu o cechy rzemieślnicze, powstało kilka bractw cerkiewnych, które posiadały własny samorząd i same sędziły swych członków. Niektóre z nich utrzymywały szpitale, opiekowały się wdowami i sierotami, udzielały kredytów swym zubożałym członkom, organizowały wspólne uroczystości świeckie i religijne³.

Pod koniec XVI wieku w Wilnie istniało już pięć stowarzyszeń o charakterze brackim. Szóste, gromadzące mieszczaństwo wileńskie, wyrosło przy cerkwi Świętej Trójcy. Statut tego bractwa, zatwierdzony przez metropolitę kijowskiego Onisifora w 1584 r., dopuszczał do członkostwa wyłącznie wyznawców Kościoła prawosławnego oraz zezwalał na zakładanie szpitali, drukarni i szkół. W tym samym roku bractwo otrzymało przywilej od króla Stefana Batorego, w którym król zezwalał mu na objęcie patronatu nad monasterem Świętej Trójcy w Wilnie. Monaster ów miał pozostać pod patronatem bractwa po wieczne czasy. Cztery lata później w Wilnie patriarcha Konstantynopola Jeremiasz II potwierdził statut po dokonaniu w nim zmian. W późniejszym czasie statut bractwa uzyskał jeszcze dwukrotne potwierdzenie przez króla Zygmunta III Wazę, w latach 1589 i 1592⁴.

Zarówno bractwo wileńskie, jak i bractwa powstałe w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego – w Brześciu w 1591 r. i w Mohylewie w 1600 r., a także w Mińsku, Pińsku czy Orszy – dążyły do uzdrowienia sytuacji religijnej w Kościele prawosławnym. Poprawę tę starały się uzyskać na drodze upowszechniania kultury, oświaty i działalności charytatywnej. Szkoły brackie w Wielkim Księstwie Litewskim istniały w Wilnie, Brześciu, Mińsku, Pińsku, Jewiu⁵. Główny nacisk kładziono w nich na nauczanie języków. Uczono greki, cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego, łaciny i polskiego oraz gramatyki, poezji, retoryki, dialektyki i elementów filozofii.

² K. Chodynicki, *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XV do XVIII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, Lwów 1925, s. 117–131; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 13–15.

³ W. Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych w Wilnie*, „Atheneum Wileńskie” 1938, t. 13, z. 2, s. 2888; M. Hrusewskij, *Istoria Ukraini–Rusi*, t. 7, Lwiv 1907, s. 506–508.

⁴ P. Chomik, *Bractwo św. Ducha w Wilnie, w XVI–XVIII w.*, [w:] „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. idem, Białystok 2004, s. 22.

⁵ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik, Białystok 2002, s. 21–26.

W szkole bractwa lwowskiego kształcono ponadto w zakresie logiki, arytmetyki, muzyki, geografii i astronomii. Jednak podstawowe zajęcia w szkołach brackich związane były z naukami cerkiewnymi – wykładano ustrój Cerkwi, doskonalono umiejętność czytania i interpretacji Pisma Świętego, wpajano zasady liturgiki, śpiewu cerkiewnego, znajomość żywot świętych oraz nauczania Ojców Kościoła⁶.

Na potrzeby szkół brackich Ławrencjusz Zyzania wydał pierwszą na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego gramatykę języka słowiańskiego, która została wydrukowana w drukarni wileńskiego bractwa Świętego Ducha. Pionierskość tego podręcznika zapowiada już ilustracja w stylu renesansowym, zamieszczona na odwrotnej stronie karty tytułowej. Przedstawia ona kobietę w tunice, z rozpuszczonymi włosami, trzymającą w ręku klucz – symbol gramatyki. Nad nią widnieje czterowiersz uświadamiający czytelnikowi, że na próżno stara się nauczyć pisać, jeśli nie chce poznać gramatyki. W wierszu *Tipograf młodzieńcem* czytamy, że gramatyka jest nauczycielką dobrego języka słowiańskiego. W posłowniu do uczących się autor pisze, że gramatyka czyni rozum ludzki światłym. Poznanie jej pozwala czytać książki w języku słowiańskim i gwarantuje pełne zrozumienie ich treści. Posługując się cytatem z *Disticha moralia* Dionizego Katona: *Czytać i nie rozumieć jest wzgardą i śmiechem*, autor podręcznika nawołuje do wzięcia się mocno za naukę i prześcigania się w zdobywaniu wiedzy. Apeluje do czytelników, aby odłożyli na bok zawiść i nienawiść, i przekonuje, że oddając chwałę Bogu, sami wyżej się podźwigną. Teksty wstępne, wskazówki, rozdziały o gramatyce i ortografii, objaśnienia i interpretację modlitw napisano mową prostą. Zizani wymienia w nich zalety języka słowiańskiego. Być może w ten sposób autor chciał odpowiedzieć na krytykę Piotra Skargi dotyczącą starobiałoruskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego⁷.

Kulturę i oświatę rozpowszechniano też poprzez działalność wydawniczą. Najbardziej znane drukarnie brackie w Wielkim Księstwie Litewskim to drukarnie w Wilnie, Jewiu i Mohylewie⁸. Spod pras tych drukarni wyszły zarówno księgi Pisma Świętego, jak i podręczniki szkolne oraz dewocjonaalia i wydawnictwa polemiczne.

Na stan religijności w Kościele prawosławnym wpływała także aktywność ośrodków klasztornych. Prowadziły one działalność religijną, ale też oświatową, również w ten sposób realizując swoje powołanie. Monastery prawosławne praktycznie „od zawsze” przyjmowały na siebie role centrów oświatowych. Zakładano w nich szkoły

⁶ Ibidem, s. 27.

⁷ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 180. Tekst *Grammatiki* Wawrzyńca Zizania został opublikowany w: A. Jaskiewicz, *Starobiałoruskija gramatyki*, Minsk 1996, s. 175–259.

⁸ P. Chomik, *Drukarnie brackie na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, [w:] *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek)*, red. J. Gwóźdź i E. Różycki, Katowice 2004, s. 102–118.

dla ludzi świeckich, ale działalność oświatowa obejmowała również kontakt z wiernymi, którzy pielgrzymowali do monasterów, osiedlali się przy nich, by kształcić się duchowo, uczestnicząc w nabożeństwach i słuchając pouczeń duchowych⁹. Szkoły istniały przy monasterach prawosławnych w Połocku, Orszy, Szklowie, Bujniczach czy Barkuławowie. Elementem działalności oświatowej były też monasterskie biblioteki. Na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego ogromne zbiory biblioteczne posiadały monaster w Ławryszewie nieopodal Nowogródka, monaster w Supraślu, monaster Świętej Trójcy w Słucku oraz monaster Świętej Trójcy, a następnie Świętego Ducha, w Wilnie.

Monastery w Wielkim Księstwie Litewskim były również ostoją religijności ze względu na funkcje czysto duchowe. W trosce o stan religijności przepisywano w nich teksty liturgiczne, żywoty świętych, kazania i traktaty teologiczne. Godnym uwagi jest fakt, że 109 rękopisów monasterskich zachowanych do dzisiaj w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie pochodzi z monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu. Są wśród nich księgi Starego Testamentu (np. Pięcioksiąg Mojżeszowy), *Ewangelia pouczająca* z XVI wieku, kazania św. Efrema Syryjczyka z XVI wieku czy księgi liturgiczne, takie jak *Półustaw* i *Trebnik*. Jednak szczególnie cennym dokumentem jest pochodzący z pierwszej połowy XVI wieku zbiór (sbornik) żywotów świętych¹⁰. Zawiera on żywot św. Cypriana, słowo pochwalne Etymiuszowi Tyrnowskiemu, autorstwa Grzegorza Camblaka, słowo o przystępowaniu do komunii, autorstwa Grzegorza ihumena monasteru Pantokrator na św. Górze Athos, oraz żywot i męki św. Sawy Serbskiego spisane przez Teodozego mnicha klasztoru Chilandar. Wiek XVII to okres przejścia wspomnianego monasteru na unię i próby zachowania własnej tożsamości liturgicznej i obrzędowej. Znamy z tego okresu kilka rękopisów i ich autorów: *Irmologion* z lat 1624–1636, *Irmologion* z lat 1638–1639 autorstwa Fiodora Siemionowicza, *Irmologion* z roku 1662 mnicha Teofila, *Minieja* z 1667 r. hieronicha Leoncjusza oraz *Minieja* z 1678 r. Atanazego Świderskiego. Wszystkie wymienione rękopisy obecnie przechowywane są w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk¹¹. Próba nawiązania do dawnej świetności monasteru supraskiego była też działalność oficyny wydawniczej w latach 1693–1803¹².

Zachowały się również rękopisy pochodzące z innych monasterów Wielkiego Księstwa Litewskiego: minieja z 1537 r. z monasteru słuckiego¹³, zbiór z końca

⁹ Bp Jakub (Kostiuczuk), *Istota i rola monastycyzmu*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Białystok 2005, s. 24–25.

¹⁰ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dalej – BLAN), F 19–104.

¹¹ Por. A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego...*, s. 110.

¹² Na temat działalności unickiej drukarni supraskiej zob. M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficina supraska 1693–1803*, Warszawa 1993.

¹³ BLAN, F 19–124.

XVI – początku XVII wieku przepisany przez Hilariona, mnicha monasteru zabłudowskiego¹⁴, irmologion z monasteru markowego koło Witebska¹⁵, minieja czetna z 1669 r. z monasteru kuteńskiego¹⁶ czy wreszcie pouczenia Cyryla Jerozolimskiego pisane XV-wiecznym półustawem, na marginesie których można przeczytać, że zostały one pożyczone w roku 1537 z monasteru dubieńskiego św. Spasa do monasteru Świętej Trójcy w Wilnie. W okresie późniejszym księga ta trafiła do monasteru w Żyrowicach¹⁷.

Duża liczba rękopisów pochodzących z monasteru supraskiego nie dziwi, gdyż monaster ten – założony w 1498 r. staraniem ówczesnego biskupa smoleńskiego Józefa Sołtana oraz marszałka Aleksandra Chodkiewicza – w krótkim czasie stał się ważnym centrum życia religijno-kulturalnego, którego wpływ sięgał daleko poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wieść o nowo założonym monasterze rozeszła się po innych krajach i już w 1505 r. patriarcha Konstantynopola Joachim udzielił błogosławieństwa patronom tego klasztoru. Z biegiem czasu monaster supraski stał się miejscem spotkania kultur różnych krajów słowiańskich, o czym świadczą freski pędzla mistrzów serbskich wewnątrz głównej cerkwi monasteru. Bogata była również biblioteka monasteru supraskiego, już w połowie XVI wieku dysponująca ponad 200 księgami rękopiśmiennymi i drukowanymi. Monaster w Supraślu stał się też jednym z głównych ośrodków kultury muzycznej wschodnich Słowian, supraskie melodie pieśni liturgicznych były znane w całej Europie. Najśłynniejszym zbiorem pieśni jest *Irmolój* powstały w latach 1596–1601, będący najdawniejszym zachowanym zabytkiem ruskiego zapisu nutowego. Do dzisiaj dotarło do nas tylko jedno nazwisko z grupy twórców tego dzieła – Bohdana Onisymowicza, który prawdopodobnie przeniósł około 1630 r. rękopis do Ławry Pieczewskiej w Kijowie¹⁸. Jak pisał prof. Aleksander Naumow, rękopisy powstałe w Supraślu plasują ten monaster w ścisłej czołówce skryptoriów prawosławnych na świecie. Monaster supraski stale powiększał produkcję rękopiśmienną; wiadomo, że do nas doszedł zaledwie fragment tej produkcji, ale nawet to pozwala na wytworzenie wyobrażenia o poziomie kultury i sztuki w tym ośrodku monastycznym¹⁹.

¹⁴ Ibidem, F 19–106.

¹⁵ Ibidem, F 19–118.

¹⁶ Ibidem, F 19–82.

¹⁷ Ibidem, F 19–70.

¹⁸ Na temat dziejów monasteru w Supraślu w XVI wieku i jego roli jako ośrodka kulturowego zob. A. I. Rogow, *Supraśl jako jeden z ośrodków więzów kulturalnych Białorusi z innymi krajami słowiańskimi*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 3(1981), s. 62–71; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leimen 1984; idem, *Monastyr u Suprasli jak centr prawasławaj i bielaruskaj kultury*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 26(2006), s. 5–28; A. Naumow, *Monaster supraski...*, s. 105–116.

¹⁹ Ibidem, s. 107.

Wspomniano już o drukarniach działających przy bractwach cerkiewnych. W wieku XVII działały również drukarnie przy monasterach, zakładane w trosce o wzrost świadomości wyznaniowej prawosławnych. Drukarnie miały też pomóc w upowszechnianiu prawosławnych tekstów liturgicznych oraz w poprawieniu znajomości języka cerkiewnosłowiańskiego wśród ludności prawosławnej. Szczególnie ta ostatnia sprawa wystawiała prawosławnych na drwiny i szyderstwa ze strony ludności innych wyznań. Dyskusje nad językiem cerkiewnosłowiańskim jako językiem liturgicznym i do pewnego stopnia językiem literackim całej metropolii kijowskiej trwały praktycznie przez cały wiek XVI i XVII. Obrona języka była obroną samej istoty Cerkwi prawosławnej i jej kultury. Nieprzypadkowo zatem wśród dzieł drukowanych w drukarniach monasterskich przeważały księgi liturgiczne oraz elementarze (*bulwary*) słowniki i gramatyki. Wśród drukarni monasterskich warto wymienić drukarnie w monasterze Objawienia Pańskiego w Kutejnie koło Orszy, monasterze Świętego Ducha w Bujniczach – w obu pracował znany typograf Spiridon Sobol²⁰. W drukarniach tych powstały modlitewniki, księgi liturgiczne, a także dzieła ówczesnych działaczy cerkiewnych: *Didaskalia* biskupa Sylwestra Kossowa (pierwsze wydanie – 1637 r.) czy *Leksykon sławienoroskiej* Pambo Beryndy (1653 r.).

Wokół monasterów skupiał się także kult cudownych ikon Matki Boskiej. Stały się one szybko – już w XVI wieku – znanymi celami pielgrzymkowymi. Właściwie każdy większy ośrodek monastyczny miał swoją cudowną ikonę. Pielgrzymowanie do ośrodków kultowych i donacje na ich rzecz stały się praktyką religijną wszystkich stanów społecznych. W XVI wieku popularne były kulty ikon: smoleńskiej, mińskiej, połockiej, żyrowickiej, bielskiej i supraskiej. W XVII wieku natomiast rozpowszechnił się szczególnie kult ikony kupiatyckiej (znany już wcześniej) oraz ikon: borkuławowskiej, kupieckiej, mohylewskiej, orszańskiej, starczyckiej, surdegskiej czy tupiczewskiej.

Geografię cudownych ikon na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego można określić jako bardzo szeroką. Ogółem znanych jest ponad 60 cudownych ikon czczonych przez wszystkie narody słowiańskie tego obszaru²¹. Objawienia cudownych ikon i obrazów Matki Boskiej występowały zarówno w Kościele prawosławnym, jak i unickim oraz rzymskokatolickim. Niekiedy bywało również tak, że kult ikon prawosławnych lub unickich był rozpowszechniony wśród wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego, a kult obrazów rzymskokatolickich wśród wyznawców obu Kościołów

²⁰ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, s. 84–97; P. Chomik, *Typografie monasterskie w Rzeczypospolitej w XVII w.*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik, Białystok 2004, s. 77–85.

²¹ L. A. Kornilowa, *Srnanicy Bieloruskoj Mariologii: Žirowiczskaja, Biełyniczskaja i ostrobramskaja Ikony Bogomatieri*, „Sbornik Kałużskiego Chudożestwiennago Musieja” I(1993), s. 32; G. Łużnickij, *Słownik Czudotwornich Bohorodicnych ikon Ukraini*, Rim 1984, s. 153–188.

wschodnich – za przykład może tu służyć kult obrazu ostrobramskiego. Kult ikon kształtował postawy religijne, gdyż powodował rozszerzenie form życia religijnego poza wymagane przez Kościoły wschodnie (również Kościół rzymskokatolicki) uczestniczenie w niedzielnych nabożeństwach czy okresową spowiedź. Miejsce kultu cudownych ikon Matki Bożej w pobożności społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego wynikało zarówno z teologii Kościoła wschodniego, jak i z tkwiącego w świadomości ludzi przekonania o szczególnej roli Bogurodzicy w dziele pośrednictwa pomiędzy Bogiem a ludźmi. W tradycji Kościołów wschodnich Matka Boża pozostała Matką rodzaju ludzkiego, jego orędowniczką i opiekunką. To Jej przypisywano rolę mediatora pomiędzy wiernymi a Bogiem, uważano bowiem, iż nie bierze ona udziału w rygorystycznej sprawiedliwości Bożej.

Przyczyną rozwoju kultu maryjnego na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego mógł też być fakt, że nie dotknęły go spory teologiczne na temat kultu obrazów, czego na przykład nie uniknęła w wiekach XV–XVI Ruś Moskiewska, gdzie po tym okresie rozpoczął się stopniowy upadek sztuki ikony²². W Wielkim Księstwie Litewskim, mimo odejścia od wzorców bizantyńskich, nadal można mówić o rozwoju sztuki ikonograficznej.

W XVI wieku rozwinął się w Wielkim Księstwie Litewskim także kult świętych prawosławnych. Kanonizacje np. Elizeusza – przełożonego monasteru ławryszewskiego (1514 r.) czy Abrahama i Efrema Smoleńskich (1547–1549) miały wzmoczyć przekonanie o szczególnym umiłowaniu prawosławnych przez Boga i były ważnym elementem pobożności wiernych²³.

Na religijność wyznawców Kościoła prawosławnego wpływały nie tylko wymienione instytucje (szkoły, drukarnie) prowadzone przez bractwa i klasztory. Wśród szkół prawosławnych warto wymienić jeszcze najważniejszy ośrodek prawosławnego życia intelektualnego w ostatniej ćwierci XVI wieku, czyli tzw. Akademię Ostrogską²⁴. Wprawdzie nie wiadomo dokładnie, jak ten ośrodek był zorganizowany, niewątpliwie jednak istniały tam szkoły renesansowe w typie korporacji uczonych, tłumaczy, teologów, na czele których przez pewien czas stał jako rektor Herasym Smotrycki, podstarości kamieniecki. Przy intensywnym uczestnictwie Greków i spraszanych zewsząd

²² Na temat sporów teologicznych o ikony na Rusi Moskiewskiej zob. A. Sulikowska-Gąska, *Spory o ikony na Rusi w XV–XVI w.*, Warszawa 2007. Na temat upadku sztuki ikony w Rosji zob. I. Jazykowa, *Świat ikony*, Warszawa 1998; E. Trubieckoj, *Kolorowa kontemplacja*, Białystok 1998. Na temat rozwoju malarstwa ikonowego w Wielkim Księstwie Litewskim zob. N. Wysockaja, *Ikanapis Białarusi XV–XVIII stoboddziau*, Minsk 1992; U. Szastawiec, *Mowa obrazou*, „Prawasłauje” 4(1996), s. 59–62.

²³ J. Gołubinskij, *Istorija kanonizacji swiatych w Russkoj Cerkwi*, Moskwa 1903, s. 213–217; A. Mironowicz, *Święci w Kościele prawosławnym na Białorusi*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. I: *Historia i ludzkie losy*, red. E. Felisiak i A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 75–94.

²⁴ T. Kempa, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkołnictwo prawosławne...*, s. 55–79.

najwybitniejszych przedstawicieli kultury ruskiej Akademia Ostrogska, utrzymując kontakty z innymi potężnym opiekunami prawosławia na Wołyniu (wojewoda wołyński Aleksander Czartoryski, starosta żytomierski Konstanty Wiśniowiecki, wojewoda braclawski Roman Sanguszko i inni), z kręgami księcia Andrzeja Kurbskiego, hetmana wielkiego Grzegorza Chodkiewicza i prężnym ośrodkiem w Słucku (starzec Artemiusz), korzystając z książęcego zaplecza materialnego i duchowego (monastery w Dermaniu, w Dubnie), zapisała się złotymi zgłoskami na kartach historii ruskiej kultury i literatury, zwłaszcza dzięki wydaniu drukiem pierwszej cerkiewnosłowiańskiej Biblii.

Przy okazji Akademii Ostrogskiej należy zwrócić uwagę na wspomniany już krąg księcia Andrzeja Kurbskiego. Była to grupa ludzi skupiona w Milanowiczach (od połowy lat 60. XVI wieku), zajmująca się przekładami dzieł Ojców Kościoła z języka łacińskiego na cerkiewnosłowiański. To prawdopodobnie z tego kręgu wyszła inicjatywa druku tzw. Biblii Ostrogskiej. Opublikowano ją w 1581 r. w ogromnej jak na owe czasy liczbie egzemplarzy. Pierwowzorem Biblii Ostrogskiej była tzw. „Biblia Gienadijewska”, biorąca swą nazwę od imienia arcybiskupa Nowogrodu Genadiusza (1484–1504), który nakazał zebranie i zredagowanie słowiańskich przekładów znanych ksiąg biblijnych oraz dokonanie tłumaczenia brakujących ksiąg z Wulgaty. Bogato ilustrowana Biblia Ostrogska stała się w krótkim czasie standardową wersją Pisma Świętego funkcjonującą w całym słowiańskim świecie²⁵.

Warto zauważyć, że drukarzem Biblii Ostrogskiej był Iwan Fiodorow. W połowie lat 60. XVI wieku wspólnie z Piotrem Mścislawcem przebywał on w Moskwie, gdzie wydrukował *Apostoła* (1564) i dwa *Czasowniki* (1565). Z powodu oskarżeń o herezję Fiodorow i Mścislawiec, zabierając ze sobą materiały drukarskie, w 1566 r. opuścili Moskwę i udali się na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej. Do niedawna zwykło się uważać, że drukarze początkowo przebywali w Wilnie lub Lublinie, być może jakiś czas spędzili na Podolu²⁶. Dokumenty odnalezione w ostatnim czasie pozwoliły ustalić fakty z tego fragmentu dziejów Fiodorowa i Mścislawca. Wiadomo, że po przybyciu na tereny WKL i Rzeczypospolitej spotkali się oni z królem Zygmuntem Augustem, który *przyjął ich dobrze*. Halenczanka przypuszczał, że do spotkania doszło na posiedzeniu sejmu w Wilnie, a więc między 18 listopada 1565 r. a 11 marca 1566 r. Natomiast Niemirowskij twierdził, że mogło to nastąpić wczesną jesienią 1566 r. w Lublinie. Wtedy to hetman najwyższy WKL i kasztelan wileński, Grzegorz Chodkiewicz, uprosiwszy króla, wziął ich pod swoją opiekę i zapatrzwszy w niezbędne środki materialne, polecił założenie w Zabłudowie warsztatu drukarskiego. Hetman przyjął obu drukarzy z radością, zapewniając im utrzymanie,

²⁵ W. M. Lurie, *Ruskoje Prawosławije między Kijewom i Moskwoj*, Moskwa 2009, s. 155–156.

²⁶ J. Łabyncew, Ł. Szczawińska, *W mieście zwanym Zabłudowem*, Białystok 1995, s. 29.

a Iwanowi Fiodorowowi podarował nawet *wieś niemalą*, która miała zatrzymać drukarza w Zabłudowie na dłużej²⁷.

W Zabłudowie obaj drukarze pomiędzy lipcem 1568 r. a marcem 1569 r. wydrukowali *Ewangelię pouczającą*, liczącą ponad 800 stron dużego formatu. Po 1569 r. drogi obu drukarzy rozeszły się. Iwan Fiodorow trafił najpierw do Lwowa, gdzie wydrukował dwie księgi, a później do Ostroga. Tam, zanim powstała Biblia Ostrogska, wydrukował *Azbukę* (1578), *Bukwar* (około 1580), *Psalterz* i *Nowy Testament* (1580) oraz *Chronologię* Andrzeja Rymczy (1581)²⁸.

Druga połowa XVI wieku w dziejach Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim zaznaczyła się z jednej strony kryzysem tradycyjnych instytucji, nieuporządkowaniem praktyk cerkiewnych, słabym wykształceniem duchowieństwa parafialnego, z drugiej strony natomiast – jak stwierdził prof. Michaił Dmitriew – *prawosławnym odrodzeniem*. Odrodzenie to przejawiało się nie tylko w działalności bractw, monasterów, w rozwoju szkolnictwa i drukarstwa, ale też w intensyfikacji kontaktów z Konstantynopolem, Bałkanami i Rusią czy w poszukiwaniach religijno-intelektualnych. Procesom tym towarzyszyło ożywienie kontaktów, konfrontacji i wymiany kulturalnej z rzymskimi katolikami i protestantami. Przykłady oddziaływania katolicyzmu i protestantyzmu na prawosławie są Wielkim Księstwie Litewskim są dość liczne (są nimi np. znajdujące się w bibliotece klasztoru supraskiego książki łacińskie). Problemy wiary dyskutowano na sejmach i sejmikach, w sądach i kancelariach grodzkich i ziemskich, ale też na ucztach, nierzadko w towarzystwie katolików czy protestantów. W wileńskiej oficynie braci Mamoniczów ukazywały się zarówno książki o wierze prawosławnej, jak i *Katechizm* Piotra Kanizjusza. Biskup Cyryl Terlecki, nie znając łaciny, podpisał łacińskojęzyczne *Wyznanie wiary*, ogłoszone przez Sobór Trydencki, a zbiegły z Moskwy na obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego Andrzej Kurbski, wojując piórem przeciwko katolikom i protestantom, przekładał traktat Spangenberg'a o logice i żywoty z księgi Suriusza. Stefan Zizania w polemice z katolikami opierał się na dziełach protestanckich, a autorzy

²⁷ W. Czaropka, *Liosy u historyi*, Minsk 2005, s. 159; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylicy...*, s. 41. Majątek podarowany Fiodorowowi nie zatrzymał go jednak w Zabłudowie, bowiem – jak wyjaśniał sam drukarz – „Kiedy zaś [hetman] osiągnął podeszły wiek i zaczął cierpieć na częste bóle głowy, nakazał nam zajęcie nasze zostawić, a o umiejętności rąk naszych całkiem zapomnieć i pracując na roli w majątku, żywot doczesny wieść. Ale ja nie mogłem przystać na to, by przy pługu i siewie ziarna resztę życia spędzić, bo przecież zamiast radła posiadam umiejętność korzystania z narzędzi do prac ręcznych, zamiast ziaren zboża mam po całym świecie rozsiewać ziarno duchowe i wszystkim po kolei rozdawać ten pokarm duchowy [...]. I dlatego postanowiłem wyruszyć stamtąd”. I. Fiodorow, *Postowie do Apostoła*, [w:] A. Naumow, *Domus divisa*, Kraków 2002, s. 224. Być może fragment ten rzuca nowe światła na przyczyny opuszczenia Zabłudowa przez Piotra Mściśławca.

²⁸ Szerzej na temat działalności drukarskiej Iwana Fiodorowa zob. J. Łabynczew, Ł. Szczawinskaja, *Napieczatana Iwanom Fiodorowym... Moskwinom*, Moskwa 2007.

kazań w rękopiśmiennych tekstach *Ewangelii pouczających* czerpali obficie z tekstów Mikołaja Reja²⁹.

Schyłek wieku XVI przyniósł zawarcie unii brzeskiej (1596) i kolejną zmianę położenia prawosławnych w państwie litewsko-ruskim. Już wcześniej nastąpiło znaczne uzależnienie hierarchii prawosławnej od woli króla i wielkiego księcia, zwłaszcza w zakresie obsadzania stolicy metropolity i katedr biskupich, zaś rzymska ekskluzywistyczna interpretacja eklezjologiczna kwestionowała kanoniczność prawosławnych hierarchów i uznawała ich za pseudobiskupów, próbując forsować koncepcję, że biskupstwa na ziemiach ruskich pierwotnie należały do jurysdykcji rzymskiej, a potem zostały bezprawnie przejęte przez jurysdykcję konstantynopolitańską (właśnie przy tej okazji chętnie odwoływano się do misji braci sołuńskich). W związku ze złożoną pozycją prawosławnego episkopatu w Rzeczypospolitej nastąpił gwałtowny wzrost znaczenia ruskiego laikatu, dążącego do ograniczenia realnej władzy biskupiej. W tej sytuacji, w obliczu osłabienia pozycji patriarchów Wschodu i zagrożenia ze strony moskiewskiego autokratyzmu, pod nieustanną presją niezwykle dynamicznych jezuitów, część polsko-litewskiej hierarchii prawosławnej podjęła decyzję o przystąpieniu do unii z Rzymem (1595–96).

W momencie zawarcia unii w jurysdykcji metropolity kijowsko-halickiego pozostawało osiem biskupstw. W wyniku podziału powstały dwa obozy – zdelegalizowany prawosławny z większością duchowieństwa i wiernych oraz dwoma biskupami (Lwów, Przemyśl) i unicki, czyli pozostali biskupi, poparci autorytetem króla i Kościoła katolickiego. Oprócz akceptacji unii mnożyły się wypadki przechodzenia prawosławnych na katolicyzm, na protestantyzm w różnych jego odmianach, dość powszechnie ulegano polonizacji, zwłaszcza wśród warstw wyższych.

Innym bardzo istotnym dla Kościoła prawosławnego skutkiem unii brzeskiej była konieczność budowy od nowa tożsamości prawosławnych w państwie polsko-litewskim. Unia brzeska, zwracając się w istocie rzeczy przeciwko koncepcji polskiego prawosławia, którą forsowano w wiekach XV–XVI, zmusiła prawosławnych do poznania siebie, przeciwnika i zdobycia wiedzy umożliwiającej dyskusję. Dzięki temu pod koniec XVI i w XVII wieku uporządkowano wiele kwestii natury dogmatycznej, obrzędowej czy administracyjnej. Wyznawcy prawosławia przywołali tu i wykorzystali niezwykle dla swego wyznania kontekst kulturowy. Musieli, przynajmniej do pewnego stopnia, zrezygnować ze wschodniej teologicznej postawy mistyczno-apofatycznej i odwołać się do dyskursywno-pojęciowej teologii scholastycznej³⁰.

²⁹ M. W. Dmitriew, *Łacina jako medium wpływów zachodnich w kulturach wschodniosłowiańskich XVI i XVII wieku*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004, s. 356–357.

³⁰ A. Naumow, *Tradycja kijowska w prawosławiu polskim*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło świadczania*, red. K i J. Leśniewscy, Lublin 1999, s. 462–463; idem, *Wiara i historia. Z dziejów literatury*

Ważnym elementem kultury prawosławnej w XVII wieku były w dalszym ciągu monasteria, które pełniły istotną funkcję kulturotwórczą, kształtowały postawy moralne i intelektualne wiernych. Prawosławne ośrodki klasztorne, zwłaszcza na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego, stanowiły ostoję opozycji antyunijnej. Większość fundacji monasterów z pierwszej połowy XVII wieku umiejscowiona została na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż tu właśnie Cerkiew straciła wiele klasztorów na rzecz Kościoła unickiego. Warto podkreślić, że szlachta i mieszczaństwo prawosławne niejednokrotnie solidarnie współpracowały ze sobą przy zakładaniu nowych ośrodków monastycyzmu, szczególnie tych powstających przy bractwach cerkiewnych w miastach królewskich.

W pierwszej połowie XVII wieku wyznawcy prawosławia wykazali się wyjątkową wręcz aktywnością fundacyjną. Założono – względnie: wznowiono – działalność blisko 50 klasztorów prawosławnych. To właśnie wtedy ufundowano monasteria prawosławne w Mińsku, Orszy, Jewiu, Kroniach, Barkuławowie, Bujniczach, Surdegach czy Markowie pod Witebskiem³¹. Ustalenie precyzyjnej liczby nowo powstałych wówczas monasterów jest dziś zadaniem praktycznie niewykonalnym z powodu dużych luk w materiale źródłowym, można jednak zaryzykować stwierdzenie, że nie było w dziejach Rzeczypospolitej okresu, w którym ufundowano by więcej prawosławnych monasterów. Ta szczególna hojność fundatorów wiązała się w znacznym stopniu z trudną sytuacją, w jakiej znajdowała się Cerkiew prawosławna po unii brzeskiej. Wyznawcy prawosławia, a fundatorzy w szczególności, mieli świadomość zagrożenia ze strony unii oraz kryzysu wewnętrznego, jaki dotykał Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej jeszcze w końcu XVI wieku. Jednym ze sposobów przeciwdziałania negatywnym zjawiskom stało się właśnie zakładanie nowych klasztorów.

W pierwszej połowie XVII wieku religijność prawosławna nadal opierała się na kulcie ikon i świętych. O kulcie ikon już wspomiano, natomiast wśród świętych Cerkwi prawosławnej warto wyróżnić jeszcze metropolitę kijowskiego św. Makarego i ihumena brzeskiego św. Atanazego Filipowicza. Makary pochodził z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, był archimandrytą wileńskiego monasteru Świętej Trójcy. W 1495 r. został wybrany metropolitą kijowskim. W czasie wizytacji metropolii podczas św. liturgii został zabity przez Tatarów. W latach 1624 i 1625 jego relikwie zasłynęły cudami³². Z kolei św. Atanazy Brzeski związany był z mo-

cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich, Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim, t. 1, Kraków 1996, s. 27 i nast.

³¹ T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik, Białystok 2001, s. 74–102; L. Utrutko, *Monastery na terenie eparchii białoruskiej w XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne...*, s. 118–126.

³² Szerzej na temat św. Makarego zob. *Archijerejam czestnoje ukraszienije*, „Carkounaje Słowa” 2007, nr 19 (257), s. 4–5.

nasterami Świętego Ducha w Wilnie, Wprowadzenia do świątyni Najświętszej Marii Panny w Kupiatyczach oraz monasterem św. Symeona Słupnika w Brześciu. Jako ihumen tego ostatniego Atanazy został oskarżony o popieranie powstania Bohdana Chmielnickiego. Mimo braku przekonywujących dowodów został rozstrzelany 5 sierpnia 1648 r.³³

Z pozostałych czczonych świętych można wymienić Merkurego Smoleńskiego, którego relikwie zostały odnalezione za czasów metropolity kijowskiego Sylwestra, oraz kanonizowanego w 1659 r. św. Hioba Pocajowskiego, którego kult rozwinął się na początku lat 50. XVII w.

Fakt fundacji nowych monasterów prawosławnych w pierwszej połowie XVII wieku nie oznacza, że Kościół prawosławny zwiększył swój stan posiadania. Liczne monastera prawosławne w tym okresie przeszły na łono Kościoła greckokatolickiego (unickiego). W połowie XVII wieku unicy znaleźli się w posiadaniu wielu znaczących, prawosławnych wcześniej, monasterów w Wilnie, Połocku, Mścisławie, Pińsku czy Kobryniu, warto jednak zauważyć, że nawet tam, gdzie monastera prawosławne były zastępowane przez monastera unickie, tradycje wschodniosłowiańskie nie od razu ustępowały miejsca łacińskim. W Kościele unickim w nauczaniu religii przez długi czas obowiązywały tradycyjnie prawosławne metody i zasady pedagogiczne³⁴. Również polemiczne i kaznodziejskie dzieła unitów (przynajmniej w pierwszym pokoleniu) opierały się na bizantyńsko-słowiańskiej tradycji kościelnej i katechetycznej oraz historycznej. Hipacy Pocij w swoich dziełach publicystycznych nawet specjalnie podkreślał, że bazuje wyłącznie na bizantyńskich Ojcach Kościoła, świadomie nie zwracając się ku autorytetom zachodnim. W odpowiedzi na list patriarchy aleksandryjskiego Melecjusza Pocij powołał się przede wszystkim na Bazylego Wielkiego, Jana Złotoustego, Atanazego Aleksandryjskiego, Grzegorza Teologa, Cyryla Aleksandryjskiego Epifaniasza z Cypru i Teofilakta Bułgarskiego. Również dzieło unickiego autora Lwa Kreuzy *Obrona jedności cerkiewnej* pełne jest odwołań do wyżej wymienionych Ojców Kościoła³⁵, którzy są prekursorami prawosławnej myśli patrystycznej i monastycznej.

Z drugiej strony, w prawosławnej Akademii Kijowsko-Mohylańskiej założonej w 1632 r. wykładowcy sięgali do tradycji oratorskiej w oparciu o materiał łaciński i polski. Stosowane w tej uczelni podręczniki retoryki zawierały cytaty przysłów

³³ Szerzej na temat działalności św. Atanazego Brzeskiego zob. P. Chomik, *Św. Atanazy Brzeski i jego diariusz*, [w:] *Bizancjum, Prawosławie, Romantyzm. Tradycja Wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski i K. Korotkich, Białystok 2004, s. 145.

³⁴ K. W. Charłampowicz, *Zapadno-russkije prawosławnyje szkoły XVI i naczala XVII wieka, otnoszenie ich k inoslawnym, religioznoje obuczenie w nich i zasługi ich w dziele zaszczyty prawosławnoji wiery i cerkwi*, Kazań 1898, s. 519–521.

³⁵ Por. M. W. Dmitriew, *Łacina jako medium...*, s. 360–361.

i sentencji, a w zbiorach bibliotecznych znajdowały się dzieła Galla Anonima, Jana Długosza, Macieja Miechowity, Marcina Kromera czy Marcina Bielskiego. W sumie biblioteka Akademii posiadała ponad 100 tytułów łacińskich i polskich. W szkole tej rozwijano także barokowy dramat szkolny, który właśnie stamtąd przeniósł się do Rosji. W murach Akademii dokonywała się wreszcie synteza renesansowej i barokowej kultury wespół z rodzimą, rusko-prawosławną. Umocnieniu Kościoła prawosławnego miało służyć przypomnienie na nowym gruncie dawnych dziejów prawosławia i tradycji pobożności³⁶.

Na religijność prawosławną – zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim, jak i w całej Rzeczypospolitej – ogromny wpływ miała działalność metropolity kijowskiego Piotra Mohyły i jego uczniów – szeroko omówiona w literaturze historycznej³⁷. W tym miejscu, bez wchodzenia w jej szczegóły, można powiedzieć jedynie, iż Mohyła starał się przenieść z protestantyzmu i katolicyzmu na grunt prawosławny to, co uważał za pożyteczne dla tego wyznania. Należy pamiętać, że był on jednym z prekursorów używania w kontaktach z wiernymi – w nowej sytuacji wyznaniowej – mowy powszechnie zrozumiałej. Zdawano sobie sprawę, że podstawą wspólnoty prawosławnej (słowiańskiej) jest język Cyryla i Metodego, jednakże to poczucie wspólnoty opartej na jedności języka liturgicznego nie przesłaniało wymogów praktycznych. Inaczej mówiąc, metropolita Piotr Mohyła nakazywał używanie mowy zrozumiałej wszędzie tam, gdzie istniało niebezpieczeństwo niezrozumienia, a gdzie od sensu słów zależało zbawienie lub status prawny (ślub, zapowiedzi, spowiedź). Oznacza to istnienie świadomości, że Cerkiew prawosławna musi wsłuchiwać się w głosy i opinie swoich członków oraz że specyfika lokalna nie narusza jedności *oikumene*. Również program nauczania w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej oparty był na późnej scholastyce zachodniej, co zresztą dało podstawę do krytyki działalności Piotra Mohyły zarówno przez współczesnych mu działaczy cerkiewnych, jak i XX-wiecznych badaczy prawosławnej teologii i historii³⁸.

³⁶ T. Chynczewska-Hennel, *Akademia Kijowsko-Mohylańska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne...*, s. 50–51.

³⁷ S. Gołubiew, *Kijewskij mitropolit Piotr Mogiła i jego spodwiżniki. Opyt istoriczeskogo issledowanija*, t. I–II, Kijew 1893–1896; K. Charłampowicz, *Matorosijskoje wlijanije na wielikoruszkiju cerkownuju zyzn'*, t. I, Kazań 1914; R. Łużny, *Pisarze kregu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII*, Kraków 1966; M. Melnyk, *Piotra Mohyły dialog między Wschodem a Zachodem*, „Acta Polono-Ruthenica” 2000, t. 5, s. 47–63.

³⁸ A. Szmeman, *Istoriczeskij put' prawosławija*, Paris 1985, s. 370–378; G. W. Florowski, *Puti ruskogo bogosłowija*, Paris 1988, s. 44–55; A. Kartaszew, *Oczerki po istorii ruskoj Cerkwi*, t. II, Moskwa 1992, s. 285–291. Należy zauważyć, że ocena działalności metropolity Piotra Mohyły przez współczesną historiografię polską jest diametralnie różna od poglądów wyrażanych w przytoczonych tutaj pozycjach. Zob. np. R. Łużny, *Metropolita Piotr Mohyła – w roku 400-lecia unii w Brześciu na nowo odczytywany*, [w:] *Unia brzeska 1596–1996. Sesja gdańska z okazji 400-lecia*, red. H. Wątróbska i D. Żyłko,

W ramach podsumowania niniejszych rozważań należy stwierdzić, że w wieku XVI rozwinęła się realizowana już w XV stuleciu, między innymi przez metropolitę kijowskiego Grzegorza Camblaka, koncepcja autonomizacji prawosławia w państwie polsko-litewskim, natomiast wiek XVII z jednej strony przyniósł wzrost aktywności religijnej, przynajmniej części szlachty i mieszczaństwa prawosławnego, sprzyjał rozwojowi koncepcji teologicznych, które Kościół prawosławny musiał wypracować w działalności polemicznej już na przełomie XVI i XVII wieku, a z drugiej – na skutek unii brzeskiej – był czasem załamania koncepcji autonomicznego prawosławia, o jakiej wspomniano powyżej. Prawosławni reprezentanci szlachty, duchowieństwa i mieszczan byli motorem napędowym przemian w Kościele prawosławnym w całej Rzeczypospolitej, a jednocześnie budowany od drugiej połowy XVI wieku system oświaty, edukacji i kultury oparty na wzorcach zachodnich, silnie oddziałujący na te właśnie grupy społeczne, zintensyfikował i przyspieszył przemiany religijne, światopoglądowe i socjokulturowe oraz okcydentalizację społeczności prawosławnej na tym obszarze. Wzrost świadomości religijnej wytworzył niepowtarzalny typ religijności otwarty ku zdobyczom myśli zachodniej, traktowanym jako częściowy element tradycji własnej.

S U M M A R Y

Religious Transformations Among the Followers of the Orthodox Church in the Grand Duchy of Lithuania in the Second Half of the Sixteenth Century to the Mid-Seventeenth Century

The sixteenth century brought significant changes in the religious life of the faithful of the Orthodox Church. In the Grand Duchy of Lithuania, the traditional religiosity of Orthodox believers met with the dynamically expanding Protestantism and the Post-Tridentine Roman Catholic Church. Another factor influencing the attitudes of the faithful was the secularization of the higher clergy. As a result, only part of the clergy was in a position to carry out deep theological disputes. The situation of the clergy was also often hampered by the attitude of the founders and guardians who were interfering in the internal life of the Orthodox Church, and undermining its prestige.

The Orthodox brotherhoods and monasteries were the centres of the preservation, development and transformation of religion. They attempted to achieve their aims through promoting cultural, educational and charitable activities. Particularly noteworthy in this regard were the Orthodox brotherhoods of the Holy Spirit of Vilnius and the fraternities in Brest, Mogilev and Minsk.

Gdańsk 1999, s. 22–28; A. Naumow, *Domus divisa...*, s. 109–125; P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720)*, Kraków 2004, s. 169–204.

Monastic centers not only conducted religious activities, but also education, which allowed them to fulfil their vocation. There were schools in, among others, the Orthodox monasteries in Polotsk, Orsha, Bujnicze or Barkulabovo. Another element of the educational activities were monastic libraries; in the Grand Duchy of Lithuania there were massive library collections in the monasteries of Ławryszewo, Supraśl, the Holy Trinity Monastery of Slutsk and that of the Holy Spirit in Vilnius. The monasteries were also the mainstay of religion in the Grand Duchy of Lithuania because of their purely spiritual and religious functions.

These activities and others described in the text, intensified and accelerated the religious, philosophical and socio-cultural transformations of the late sixteenth to the mid-seventeenth centuries and the progressive westernization of the Orthodox community in the region. The increase in religious consciousness created a unique type of religion open to the achievements of Western thought, treated as a partial element of its own tradition.

